

ПРОБЛЕМИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВознавства

Д. Вовк, кандидат юридичних наук, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

Правові системи християнських країн (особливості та проблема неоднорідності)

Християнство завжди виступало і продовжує виступати потужним чинником формування і функціонування права Західного світу. Саме християнство як в історичному, так і ідеологічному аспектах, є однією з передумов розвиненості і важливості правового регулятора у західних суспільствах¹, що актуалізує необхідність дослідження ролі цієї релігії у становленні правових систем відповідних держав, у тому числі й України. Метою цієї статті є аналіз вихідних особливостей правових систем християнських країн, що обумовлені впливом християнського віровчення в умовах неоднорідності такого впливу.

Перш за все необхідно відмітити, що християнська доктрина є сприятливою для формування правового регулятора, а відповідно — для становлення правової системи. Пояснюється це тим, що у християнстві чітко проглядається осмислення людської особистості як наділеної свободою духовної реальності². Людина вважається відображенням Божественної особистості, оскільки створена за образом і подобою Бога, а тому їй (хоча б потенційно) властива абсолютність Божествен-

¹ Як зазначає французький історик Ф. Бродель, християнство Заходу було і залишається найважливішою складовою частиною європейської думки (у тому числі і правової. – Д. В.) і навіть раціоналізму, який виник з християнства і одночасно проти нього (див.: Бродель Ф. Грамматика цивілізацій / Ф. Бродель; предисл. М. Эмара; пер. с фр. Б. А. Ситников. – М., 2008. – С. 328). Відповідно сучасне західне право, будучи по суті продуктом і результатом секуляризації, на глибинному рівні зберігає зв'язок з християнською ідеологією, відчувачи її вплив як на етапі формуванні, так і реалізації (див.: Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х., 2009. – С. 67–115, 199–201).

² Лозовий В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці: монографія / В. О. Лозовий, Л. М. Сідак. – Х., 2006. – С. 60.

ного буття, що полягає принаймні у широких творчих можливостях індивіда, за яким, таким чином, визнається автономія волі. Здатність людини визначати свою долю і керувати своїми вчинками та етичний орієнтир цих вчинків у вигляді Бога створює необхідне підґрунтя для розмови про право як заснованої на уявленнях про справедливість міри свободи. А теза про рівність людей у священних таїнствах (хрещенні, причащенні, сповіданні), що згодом буде перенесено і у мирську сторону буття, додає до розуміння права категорію рівності.

Крім того, християнство обґрунтовує не тільки можливість, а й необхідність життєвої творчості, активності християнина. Л. Фуллер звертав увагу на те, що вже ранні християни до смертних гріхів зараховували мляву байдужість¹. Е. Фромм наводив думку Фоми Аквінського, який наголошував на необхідності людських зусиль для спасіння, навіть якщо добра воля і потребує господньої підтримки². Інакше кажучи, активна життєва позиція, приділення уваги не тільки релігійним ритуалам, внутрішньому самовдосконаленню, але і «добрим вчинкам»³, створюють необхідні світоглядні передумови розвитку тих суспільних відносин, що найбільш ефективно унормовуються за допомогою права (подібне ми бачимо і в ісламі та іудаїзмі, але там ця ідея не підкріплюється відмежуванням права від релігії). Більш того, правове регулювання таких відносин набуло релігійної підтримки. Так, католицькими каноністами була обґрунтована думка не тільки про неправомірність, а й гріховність порушення умов укладеної угоди⁴. Німецький філософ В. Гьосле відмічає, що кальвінізм релігійно виправдав невластиве першим християнам бажання прибутку⁵, що стимулювало розквіт економічної діяльності, а разом з тим і відповідних галузей права (договірного, торгового, податкового). Усе це обумовлювало і обумовлює важливість права в житті християнина⁶.

¹ Фуллер Л. Л. Мораль права / Л. Л. Фуллер ; пер. з англ. Н. Комарової – Киев, 1998. – С. 22.

² Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм : пер. с англ. – М., 1989. – С. 67.

³ Як вказується у посланні апостола Якова, «людина виправдовується від справ, а не тільки від віри» (Як., 2:24).

⁴ Берман Г. Дж. Вера и закон: примирение права и религии / Г. Дж. Берман ; пер. с англ. Д. Шабельникова и М. Тименчика. – М., 1999. – С. 230–231.

⁵ Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / В. Гьосле ; пер. з нім., примітки та післямова А. Єрмоленка. – К., 2003. – С. 126.

⁶ Причому йдеться про християнина в широкому сенсі як носія християнської етики, адже, як зазначається в літературі, сьогоднішній європеець, хоча і є у масі своїй атеїстом, все ще залишається прихильним до християнської етики, фундамент його поведінки закладений у християнській традиції (див.: Бродель Ф. Грамматика цивілізацій. – С. 328).

До цього слід додати, що, як відомо, у Новому Завіті не має влади не від Бога (Рим., 13:1). Як вказував Фома Аквінський, усе, що «почало бути, почало бути через Бога. Тому усі речі мають життя у Богіві»¹. Ця теза повною мірою стосується і державно-правових явищ та дає можливість говорити про несправедливість правителів, але не самого інституту влади та створює базис для розвитку державної організації соціуму і підтримання в ньому правопорядку. Як зазначав німецький теолог Я. Беме, з одного боку, володар, має вчитися справедливості, адже він є чиновником Божим, а з другого — мирянин повинен коритися і підпорядковуватися Божим установам (зокрема, і державі)². У свою чергу, становлення ж міцної державної влади сприяло формування розгалуженої внутрішньо впорядкованої системи позитивного права, наявність якої є характерною для всіх країн західної цивілізації.

Головною особливістю правових систем християнських країн є секуляризованість права, його відокремлення від релігії. Відправним пунктом щодо цього є слова Ісуса Христа у Нагірній проповіді: «Отже, в усьому, як хочете, щоб з вами поводитись люди, так поведіться і ви з ними, бо в цьому є закон і пророки» (Матв., 7:12), тобто, як бачимо, природа права є не тільки божественною, але містить певний елемент конвенційності: законом є те, про що домовились люди, заради підтримання цілісності спільноти. Подібне розуміння дозволяє Аквінату розрізняти не тільки божественний закон, а й закон природний, який настільки раціональний, що будь-яка розумна людина здатна його зрозуміти без сторонньої допомоги³. Наступним логічним кроком після цього стане сформульована Г. Гроцієм думка про те, що природне право настільки непорушне, що не може бути змінено навіть самим Богом⁴, тобто право набуває ознак самостійного суспільного регулятора. Секуляризованість права означає, що релігія перестає бути визначальним чинником функціонування правової системи, а право набуває власної автономно обґрунтованої цінності. Релігійний вплив відбувається переважно у непрямих формах (вплив на правову ідеологію, науку, підтримання або заперечення тих чи інших інститутів права),

¹ Аквинский Фома. Сумма теологий : в 4 ч. / Фома Аквинский ; пер. с лат. С. Еремеева, А. Юдина. – Киев ; СПб., 2006. – Ч. 1. – С. 246.

² Беме Я. О тройственной жизни человека / Я. Беме : пер. с нем. И. Фокина. – СПб., 2007. – С. 285.

³ Цит. за: Ллойд Д. Идея права / Д. Ллойд ; пер. с англ. М. А. Юмашевой, Ю. М. Юмашева ; науч. ред. Ю. М. Юмашев. – М., 2002. – С. 91.

⁴ Гроций Г. О праве войны и мира / Г. Гроций ; пер. с лат. А. Л. Сакетти ; под. общ. ред. С. Б. Крылова. – М., 1957. – С. 91.

не пов'язаних із безпосереднім державним санкціонуванням релігійних настанов. Одним з аспектів відокремлення права від релігії є відділення церкви від державних органів держави.

Секуляризованість права означає також зміни у його функціональному навантаженні. Функція об'єднання суспільства, більш притаманна релігії і моралі як регуляторам внутрішньої поведінки людини, у секулярній правовій системі стає другорядною, поступаючись безпосередньо функції регулювання і охорони суспільних відносин, тобто спеціально-юридичні функції права домінують над загальносоціальними.

Наступна ознака правових систем християнських країн пов'язана з універсалістським характером християнського віровчення. Як вказується у посланні апостола Павла до колосян, серед християн немає ані єліна, ані іудея, ані варвара, ані скіфа, але усі у Христі і у всьому Христос (Кол., 3:11)¹. Універсалізм християнства позначився і на досліджуваних правових системах, адже саме усередині християнського світу починає доктринально розвиватися теорія міжнародного права, тобто системам цієї групи властива висока здатність до інтеграції, що виявилось у феномені правової системи Європейського Союзу².

Специфіка правових систем християнських країн відображається і у вихідних засадах функціонування держави. Як уже зазначалося, згідно з християнською доктриною кожна влада (у тому числі публічна) іде від Бога, що є основою поєднання негативного ставлення до несправедливої держави поряд з ідеєю покорі владі³. Ідея підпорядкованості правителя божественному праву, поєднана із секуляризованим мисленням, створює необхідні умови для розуміння зв'язаності політичної влади вимогами права, тобто теорії верховенства права, одним із аспектів якої є верховенство конституції як основного закону держави⁴.

¹ Нагадаємо, що християнство є єдиною традиційною релігією, в якій віруючі (наприклад, в Африці, Південній Америці чи Південно-Східній Азії) вірять у Бога, котрий на них зовнішньо не схожий.

² Крім того, правовим системам християнського світу фактично вдалося вийти за межі своєї цивілізаційної основи, транспортувавши свої цінності, принципи побудови, техніко-юридичні особливості до правових систем незахідних країн. Ані ісламська, ані китайська чи індійська правові системи цього зробити не спромоглися.

³ Оборотов Ю. Н. Традиции и обновления в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) : монография / Ю. Н. Оборотов. – Одесса, 2002. – С. 72.

⁴ Показово, що принцип верховенства конституції як Основного Закону, правовий характер якого є апіорним, фактично відсутній у нехристиянських країнах. Зокрема, в ісламських державах роль основного закону беззаперечно закріплена за Кораном, а наявність конституцій є скоріше наслідком рецепції західних правових форм. У Державі Ізраїль конституції як правового феномену взагалі немає.

Крім того, практика діяльності та політичні прагнення католицької церкви епохи Середньовіччя дозволили створити міцну протизавагу державній владі в особі церковних органів¹. Боротьба церкви і держави стала своєрідним прообразом контролю за державою з боку недержавних утворень, який вже у Новий час розвивався у вигляді діяльності громадянського суспільства². Це значно знизило дискреційність державної діяльності у сфері законотворчості, правозастосування та сприяло розвитку демократичних інститутів³.

Коротко сформулювавши основні особливості правових систем, зазначимо, що вплив християнства на генезис і функціонування правових систем країн Західного світу не є однорідним. Попри наявність єдиного ідеологічного базису, що дозволяє об'єднати в єдину смислову групу, наприклад, правові системи Німеччини, Італії, Польщі, України, Росії, поділ на течії усередині християнства позначився і на певній специфіці правових систем країн західного (католицизм, протестантизм⁴) і східного (православ'я) християнства. Як небезпідставно вказують В. О. Лозовий, В. М. Сідак, католики «врешті-решт визначають ступінь релігійно-морального розвитку особистості як суму добродесних справ чи аскетичних подвигів, натомість православ'я, у першу

¹ Вихідною тезою, на підставі якої церква змогла протиставити себе державі, служила, зокрема, ідея про те, що Бог у християн не лише над світом, а й у світі, тобто церква виступає не лише як сукупність віруючих (релігійна громада), а як містичне тіло Христове – особливий світ усередині світу зі своїми законами і місією (див.: Салмин А. М. Современная демократия: очерки становления / А. М. Салмин. – 2-е изд., расш. и испр. – М., 1997. – С. 169).

² Власне ця боротьба заклала підвалини специфічної національної міцності європейських держав, коли кожен європеєць відчував себе одночасно і членом релігійної громади (християнином), і членом держави (англійцем, німцем, французом тощо). Причому інтереси цих спільнот можуть не збігатися. Такий дуалізм парадоксально став умовою єдності кожної окремої нації. Як відмічав Х. Ортега-і-Гассет, будь-яку національну єдність слід розуміти як динамічну систему. І щоб вона жила, в ній обов'язково мають бути присутні як відцентрові, так і доцентрові сили. Доцентрові тенденції потребують для свого зміцнення у протилежному: у відцентрових імпульсах різнорідних груп (прообразом чого виступає «державо-церква». – Д. В.). Без останніх спаяність слабшає, держава розпадається на частини, які починають жити окремо (див.: Ортега-і-Гассет Х. Дегуманізація искусства. Бесхребетная Испания / Х. Ортега-і-Гассет; пер. с исп. С. Л. Воробьевой, А. Б. Матвеева. – М., 2008. – С. 79–80).

³ Державно-церковна боротьба мала ще один наслідок. Прагнення обґрунтувати перевагу церковного права над світським і навпаки надала імпульс розвитку філософських і наукових досліджень у цій сфері, що разом стало одним із чинників бурхливого розвитку правової науки, яка вже у XIII ст. починає виокремлюватися з богослов'я.

⁴ Зазначимо, що відмінності, хоча і не настільки значні, спостерігаються і між правовими системами протестантських і католицьких країн.

чергу, орієнтується у цьому питанні на чистоту, енергію і стабільність спрямування усіх сил, де головне значення мають не справи, а прагнення їх зробити»¹. Тут доречно згадати відому притчу Христа про робітників у винограднику, підсумком якої є фраза про те, що «будуть останні першими, а перші — останніми» (Матв., 20:16), тобто винагорода в іншому світі залежатиме не від життєвої активності людини, а від її добродійності. Звертаючись до цієї проблематики, В. Г. Шемятенков зазначає, що «для долі західної Європи величезне значення мало те, що нею був сприйнятий урбаністичний і раціоналістичний варіант християнського вчення. Цей духовний початок західноєвропейської цивілізації, що втілювався пізніше у католицтві, значно відрізнявся від аграрного різновиду вчення Христа, що був покладений в основу східного православ'я»².

Вважаємо, що з більшістю із вказаних моментів до певної міри можна погодитись. Дійсно, православ'я на відміну від західного християнства не пережило епоху реформації, яка не тільки раціоналізувала віровчення, але й надала у вигляді теорії «двох мечів» М. Лютера потужний імпульс для відмежування права від релігії, а держави — від церкви. Крім того, православна доктрина, як уже вказувалось, не визнає концепції чистилища, і поділяє світ виключно на сфери раю і пекла, а вчинки людини — на такі, що бажані і не бажані Богом. Подібні фактори, поєднані з орієнтованістю православної людини на внутрішній світ, містять основу для недооцінки ролі права, правового нігілізму, надання переваги іншим суспільним регуляторам (мораль, релігія, корпоративні норми), що спрямовані не на безпосереднє упорядкування людських стосунків, а на виховання індивіда у певному дусі. Менша, порівняно із західним християнством, відокремленість права від релі-

¹ Лозовий В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці. – С. 64, 65.

² Шемятенков В. Г. Европейская интеграция : учеб. пособие / В. Г. Шемятенков. – М., 2003. – С. 11. Принциповість цього вибору можна проілюструвати на прикладі слів Христа з Нагірної проповіді: «Мирись з суперником своїм ... щоб не віддав він тебе судді... і не посадили тебе до в'язниці; істинно тобі кажу: не вийдеш ти звідти, доки не віддаси усе до останнього кодранту» (Матв., 5:25, 26). Якщо у західній традиції християнства ця теза згодом була використана для обґрунтування необхідності додержання певних принципів у роботі публічно-правових інститутів (у тому числі суду), то у православ'ї зазначений вислів (особливо накладений на колективістську свідомість, нездатність індивіда відчутти себе суб'єктом права і відповідно звертатись за його захистом) мав наслідком заперечення віруючим цінності самих публічно-владних установ, свідоме уникнення контакту з ними, поєднане із зовнішньою лояльністю.

гії є одним із факторів, що обумовлює домінування у православному суспільстві колективних інтересів над приватними.

Крім того, у православ'ї (особливо у його російському варіанті) церква майже ніколи не виступала опонентом держави і навіть була фінансово від неї залежна¹. Російська православна церква у синодальний період свого розвитку взагалі була фактично підпорядкована державі. Достатньо сказати, що вищий церковний орган — Священний Синод очолювався світським державним чиновником (обер-прокурором). Ідеалом державно-церковних відносин у східному християнстві виступає так звана «симфонія влад», в якій церковна і державна влада зливаються². Подібна концепція, безумовно, не сприяла формуванню громадянського суспільства та демократичних традицій у православних країнах.

Іншою особливістю православ'я є автономність його церков (М. О. Бердяєв називав це явище «церковний націоналізм»³), які не мають всесвітнього центру і досить часто зорієнтовані на пошук власного, часто ізоляціоністського шляху⁴. Це обумовлює меншу здатність державно-правових інститутів країн східного християнства до інтегрування з іншими культурами і знижує рівень притаманного правовим системам країн західного християнства універсалізму⁵.

Таким чином, перелічені вище ознаки групи повною мірою властиві саме правовим системам католицьких та протестантських країн. Правові системи країн православ'я мають особливості, пов'язані з доктринальною специфікою східного християнства.

¹ Див: Андреева Л. А. Христианство и власть в России и на Западе: компаративный анализ / Л. А. Андреева // Общественные науки и современность. – 2001. – № 4. – С. 90.

² Показово, що ще на початку ХХ століття російська православна філософія в особі, наприклад І. О. Ільїна, продовжувала наполягати на неможливості механістичного відділення Божого (церкви) від Кесаревого (держави), що є «мертвою фікцією» (див.: Ильин И. А. Теория государства и права / И. А. Ильин ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М., 2003. – С. 375).

³ Бердяев Н. А. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М., 2005. – С. 23.

⁴ Костюк К. Н. Политическая мораль и политическая этика в России (к постановке проблемы) / К. Н. Костюк // Вopr. филос. – 2000. – № 2. – С. 37.

⁵ Цей антиуніверсалізм, на думку А. Тойнбі, неодноразово грав «злий жарт» з православними державами. Так відкинувши Флорентійську унію Православної і Католицької церков 1493 р., ці держави втратили незалежність під натиском Отоманської імперії. У свою чергу, нездатність православних країн до примирення та залагодження конфліктів у стосунках між собою була одним із чинників того, що турки володарювали досить тривалий час (див.: Тойнби А. Исследование истории : в 3 т. / А. Тойнби : пер. с англ., вступ. ст. и коммент. К. Я. Кожурина. – СПб., 2006. – С. 204–208).

У той же час розгляд західного і східного християнства лише під кутом протиставлення, на наш погляд, виглядає надто спрощеним. По-перше, невідокремленість права від релігії, властиву православним країнам, не слід перебільшувати. Заглибленість православ'я у внутрішній світ проявляється лише у порівнянні з доктриною західного християнства, але аж ніяк не з іншими релігіями. Правові системи країн східного християнства є цілком секуляризованими, основною формою права є законодавство, релігійним нормам або корпоративним нормам релігійних об'єднань не наданий характер правових, церква лише опосередковано впливає на процес правовстановлення і правозастосування, а певне втручання норм релігії, моралі, звичаю у правову сферу, особливо на рівні правосвідомості, реалізації норм права, правовідносин пояснюється меншою (порівняно із західними країнами) тривалістю секуляризаційних процесів. Щодо цього спірним є намагання деяких авторів обґрунтувати тезу про те, що релігія у країнах східної Європи виконує функцію джерела права¹.

По-друге, важливість правових інститутів у суспільстві обумовлюється також наявністю розвиненої світської правової науки. Нагадаємо, що складова римського приватного права — дигести Юстиніана є продуктом саме візантійської, православної традиції. У літературі чітко показаний зв'язок християнської етики і права Давньої Русі². Достатньо висока забезпеченість свободи совісті і віросповідання та ідеологічного плюралізму, що неможливо у країнах, в яких право підпорядковане релігії, також вказує на значущість права у суспільній свідомості. Низький рівень правової культури, перевага громади над індивідом, що притаманно багатьом православним країнам, обумовлюється скоріше ментальними, ніж релігійними особливостями. Про це свідчить, наприклад, колективістська російська ідеологія, яка своїм корінням сягає селянської общини, примусово ліквідованої лише на початку ХХ ст.; ідея «соборності» як загального об'єднання усіх православних у часовому і просторовому вимірі, що обґрунтовувалась слов'янофілами як опозиція праву; етатистська і антиуніверсалістська концепція «Москва — третій Рим»; відома формула часів російського царя Миколи I «самодержавство-православ'я-народність», в якій друге явно мало об-

¹ Див.: Вступ до теорії правових систем : монографія / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К., 2006. – С. 72; Харитонов О. І. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О. І. Харитонов, С. О. Харитонов. – Х., 2002. – С. 47.

² Див.: Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв. : монографія / В. В. Момотов. – М., 2003. – С. 178–181.

слуговувати перше, тощо¹. Також потрібно враховувати перехідний (трансформаційний) стан багатьох православних країн, що завжди супроводжується кризою правової системи. З іншого боку, досвід інтегрування в європейський правовий простір Греції, Болгарії, Словенії свідчить про єдину світоглядну, у тому числі релігійну, основу правових систем християнських держав.

Беручи до уваги наведені аргументи, дозволимо собі не погодитися зі спробами, на підставі невіддиференційованості нормативного регулювання у суспільстві, виділити євразійську правову сім'ю, що включає правові системи України, Росії, Білорусії². На наш погляд, йдеться про певні особливості (можливо — відставання) у правовому розвитку, але не про відмінний вектор еволюційного руху правової системи³.

З урахуванням викладеного, можна дійти таких висновків.

1. Основними рисами правових систем християнських країн, які відображають саме вплив християнського віровчення на їх виникнення і функціонування, є: а) важливість права як нормативного регулятора, його розвиненість; б) відокремлення права від релігії в системі суспільного регулювання, у тому числі автономія держави церкви; в) превалювання непрямих форм релігійного впливу на право; г) перевага спеціально-юридичних функцій права над загальносоціальними; д) універсалізм досліджуваних правових систем; е) домінування індивідуальних прав і інтересів над колективними; є) розуміння прав лю-

¹ У цьому сенсі можна погодитися з прогнозом А. Тойнбі про те, що суперництво Росії із західним світом у боротьбі за духовну відданість спільнот, які не є ані російськими, ані західними (певною мірою це стосується і України. – Д. В.) загострюватиметься (див.: Тойнби А. Исследование истории. – Т. 3. – С. 203). Але цю боротьбу навряд чи можна розглядати саме як конкуренцію західного і східного християнства, особливо зважаючи на тенденцію примирення і навіть зближення католицької церкви та константинопольського (вселенського) патріархату, що триває останні десятиліття як на практичному, так і доктринальному рівні (див.: Ратцингер Й. (Бенедикт XVII) Многообразие религий и единый завет / Й. Ратцингер (Бенедикт XVII) ; пер. с нем. А. Петровой. – М., 2007. – С. 106–108; Каліст (Уер), митрополіт. Православна церква / Каліст (Уер), митрополіт ; пер. Н. Рогачевської. – К., 2009. – С. 325–326). Швидше за все протистояння (принаймні з боку Росії) має геополітичний і економічний характер, а релігійний чинник використовується як своєрідний «casus belli». Показово також, що концепція «Руського світу», яка зараз активно просувається ієрархами Російської православної церкви, має також певну політичну складову.

² Див.: Оборотов Ю. Н. Традиции и обновления в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) / Ю. Н. Оборотов. – С. 124–125.

³ Подібну специфіку ми спостерігаємо й у країнах Латинської Америки, правові системи яких сформовані під впливом західного християнства, проте мають значно меншу історію процесу десакралізації суспільних явищ.

дини як наданих їй від народження; ж) побудова державної влади на основі принципу верховенства права і верховенства конституції; з) контроль (реальний або потенційний) з боку суспільства за правовою діяльністю держави; и) розвинена правова наука.

2. Вплив християнства на розвиток правових систем країн Західного світу є неоднорідним через доктринальну специфіку різних гілок самого християнства. Найбільш відчутно це спостерігається у порівнянні країн західного і східного християнства.

3. Аналіз розвитку правових систем православних країн, їх елементарного складу, врахування історичного фактору не дозволяє говорити про їх «окремість» від розвитку правових систем країн західного християнства, а натомість дає можливість зробити висновок про наявність загальноєвропейської правової традиції.

Підсумовуючи наведене, зазначимо, що проблема впливу християнського віровчення на правові системи країн західної цивілізації не обмежується наведеними у цій статті аспектами. Зокрема, свого осмислення потребує специфіка правової системи України (країни, яка мовою С. Хантінгтона, перебуває на «розломі» цивілізації¹, і відповідно правова система якої, хоча і різною мірою, відчуває вплив не тільки східного, а й західного християнства), у тому числі щодо можливості виділення саме української православної традиції у праві та її відмежування від російського православ'я, що має стати предметом окремого глибокого дослідження.

¹ Див.: Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантінгтон : пер. с англ. Т. Велимеева. – М., 2007. – С. 254–258.